

LO 111

[illegible]

Վարդանայ խոսքերը, թէ ան
բերդս եւ կային տառապանք կը ցուցնեն թէ
երկու եղբայրներն իրարմէ անկախ կ'իշխէին
իրենց ամրութեանց մէջ, Արսա կը նստէր Տաուշ
բերդը, իսկ Դաւիթ Մաճնարբերդ, բայց նաեւ
այս ամրութեանց մէջ «կային տառապանք»

1 Անուշտ կ'աղակարկուիս 1145թ դարձիւրէ
2 Օրբէլեան էջ 278 խօսելով Ջափարեանց խնամու-
թեան վրայ, ուշադիր կ'ընէ, որ ասոնք «խնամութեամբ
խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց եւ ընդ թագաւորին
խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց եւ ընդ թագաւորին
Հայոց Վիրիկեանց, որք էին Բագրատունիքդ, արդեամբք
ալ Իսանէ Օրբէլեան ամուսնացած էր Ռուզլաբանի՝ Վիւ-
րիկէ Բ.ի դստեր հետ:

Կիւրիկէի արքայի, որ եւ ժողովեալ ամենեցուն առաջին նորա ի բերդն որ կոչի Տաւուշ, ուր եւ ժողովեալ հարանց սրբոց եւ եպիսկոպոսաց, թագաւորն Դաւիթ եղբայր Աբասայ թագաւորի, տէր Ստեփանոս որդի Կիւրիկէի նոցանց եղբայր եւն... Եւ այսպէս մեծաւ հանգիսիս եւ հոգաւոր կոչմամբ ձեռնադրեցին կաթողիկոս Աղուանից զԳրիգորիս հօրեղբորորդի Տեառն Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսի, (Հայապատում, էջ 342. հմմտ. եւ Բարխուդարեան՝ Պտմ. Աղուանից 185):

Աբաս, որ Տաւուշ բերդի մէջ ունէր իւր բնակութիւնը, 1145ին ենթարկուեցաւ 2օլի ամիրայետի յարձակմանց: 2օլի այս թուին արշաւեց Աւանի վրայ՝ «եւ փութանակի երթայր ի բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թագաւորն Աբաս եւ բազում ջանիւ ընդ երկար պաշարեալ զնա՝ ապա առնոյր զբերդն» (Հայապ. 344): Աբաս 40 օր ընդդիմացաւ պաշարման (Սմա. Անեցի, 133) բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ, անձին ապահովութեան պայմանաւ, ինչպէս կը գրէ Սմա. Անեցի, 133. «էառ զնա (զՏաւուշ)՝ հանելով զթագաւորն Աբաս՝ առանց փնաս առնելոյ»: Աբաս ապա «անցեալ գնաց առ թագաւորն Վրաց ի Շըր (1145) թուականին», (Հյպ. 344):

Այսպէս Աբաս նաեւ իւր երկրորդ ժառանգութենէն կողոպտուած եւ հալածուած՝ ստիպուեցաւ դիմել իւր տոհմին երդուեալ հակառակորդին, Վրաց Գեմետրէ թագաւորին (1125—1154) որ կ'երեւայ թէ Կիւրիկեանց տկարանալովն՝ այլ եւս անկասկած անոնց վտանգաւոր ըլլալէն՝ հաշտութեան ձեռք կարկառեց հալածական Աբասին եւ տուաւ բնակութիւն իւր երկրին մէջ:

Բայց Աբասայ օրերն հաշուած էին արդէն: Հաւանորէն ոչ շատ վերջը վախճանեցաւ, եւ մարմինն ամփոփուեցաւ Հաղբատ իւր նախնեաց դամբարանին մէջ:

Նոյն Շըր (1145) թուին մեռաւ նաեւ թագաւորն Դաւիթ «ի յամրոցին որ կոչի Մածնաբերդ» (Հայապատում, 344): Կը յիշուի Դաւթի մէկ ուստրը՝ Կիւրիկէ Բ. (անդ եւ Կիր. 72), եւ մէկ գուստրը Ռուզուքան (տես վարը արձանագրութեանց մէջ):

5. Կիւրիկէ Բ. 1145—1185:

Մածնաբերդի թագաւորին՝ Դաւթի յաջորդեց իւր որդին Կիւրիկէ Բ. «այր բարեբարոյ

եւ կատարեալ ի գործս առաքինութեան քան զհարս իւր» (Կիր. 72): Որովհետեւ Աբաս Ա. վախճանեցաւ անժառանգ, անոր ստուերական իշխանութիւնն ալ ժառանգեց անշուշտ Կիւրիկէ:

Հայապատում էջ 350, կը պատմուի թէ Վրաց Դաւիթ թագաւորը Գեմետրէի որդին, այն ինչ բարձրացած թագաւորական դասը (1154) դէպի հայազգն՝ «այնքան բարեսրտութիւն ցուցանէր, մինչ զի առաքէր եւ կոչէր զթագաւորն Կիւրիկէ (Բ) որդի Դաւթի՝ թագաւորի Բագրատունւոյ, եւ խոստանայր նմա դարձուցանել ի նա զժառանգութիւն նորա, զոր նախնեացն իւրոց հանեալ էր ի նոցանէ. եւ այնպէս պարգեւօք յղարկէր զնա ժամադիր եղեալ նմա... բայց զայսպիսի զկամս (թագաւորին) իրեւ գիտացին իշխանքն Վրաց յոյժ նախանձաբեկ եղեն, մանաւանդ Որբելեանքն կոչեցեալ ազգ, եւ դեղ մահու արբուցեալ սպանին զթագաւորն Դաւիթ, նոյն 1154 թուին:

Օրբելեանց հակառակութիւնն Կիւրիկեան տան դէմ հասկանալի է, քանի որ անոնք եղած էին տէր Կիւրիկեան թագաւորական հողերուն, թէեւ քիչ յետոյ խառնուեցան խնամութեամբ Կիւրիկեան արեան հետ: Այսպէս միանգամայն չքացան այն յոյսերը, որոնք անշուշտ արթնցած էին Վրաց թագաւորի խոստմամբ Մածնաբերդի տիրոջ մէջ: Կիւրիկէ Բ. ի գործքերուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չէ հասած մեզի. բայց «բարիօք փոխեալ յաշխարհէս (1185) թողու ժառանգակալ զորդին իւր զմանուկն Աբաս» (Կիր. 72):

Կիւրիկէի կինը կը յիշուի Թամար, որմէ ունեցաւ հինգ դուստր՝ եւ մէկ ուստր: Գուստրներն են՝ Մարիամ, Մամբան, Ռուսուգան, Վանէ եւ Բաւրինա, որոնց անունները պատմութեան մէջ անմահացած են իրենց շինարարական գործերով: Կիւրիկեան տան այս աղնիւ մնացորդները եղած են պաշտող իրենց նախնեաց յիշատակներու, եկեղեցասէր եւ շինարար: Մինչեւ այսօր կը կարդացուին անոնց արձանագրութիւնները Կիւրիկեան երկրին հին հին կերտուածքներու վրայ: Կարեւոր կը համարիմ ամփոփել այս տեղ այս արձանագրութիւնները իրեւ գրաւականներ անոնց շինարարական գործունէութեան եւ բարեպաշտութեան, որ անշուշտ պատիւ է Կիւրիկեան տան:

¹ Սխալմամբ մեր ընդհանուր ակնարկին մէջ թագաւորին անուան քով փակագծի մէջ Անգղիէ աւելցուցած էինք, որ պետք էր ըլլաւ Դաւթի Բ.:

կատարած շինութիւններէն՝ Ռուսուգան կառոյց նաեւ վաղը մը Եւ գետի հովտին մէջ, զոր այժմ Կանանչ վանք կ'անուանեն: Վաղիս եկեղեցւոյն մուտքին վրայ Բարթոլոմէ կարդացած է հետեւեալ պակասաւոր տողերը վրացերէն լեզուաւ (Mélanges Asiatiques II, էջ 106 — 12)

«Յանուն Աստուծոյ բարեխօսութեամբ մարտիրոս...

...մեղաւորի

...վասն աղօթս առնելոյ եւ վասն փառաւորելոյ

...թագունին Ռուսուդան

...վասն հոգւոյ ...»

Նոյնպէս Շամշուէի շրջակայքը՝ Բեթանիա գիւղին մէջ կառուցած է եկեղեցի մը, որուն վրայ կան վրացերէն արձանագրութիւններ, զորոնք Բրուսէ այսպէս կը թարգմանէ (Mélanges Asiatiques II, էջ 296—300 համա. եւ անդ էջ 339):

Ո՛վ Յիսուս Քրիստոս, որ բեւեռեցար ի վերայ խաչի վասն մեր, լեր պաշտպան տիկնոջ Ռուսուդանայ աստ եւ ի հանդերձելումս, յերկնային արքայութեան քում. ի թուին (416 = 1196).

Մեծաշուք Տէր... գնոգի մեծի Սաքա մամուսարիս. ընդ իշխանութեամբ... զետեղեցան ոսկերք... իւր սմիլքար եւ ամի—սպասալարայ... որ ի կնութեան ունէր զՌուսուդան, զդուստր Կիրիկէի թագաւորին Հայոց. Մայր Աստուծոյ... այժմ բարեխօս ես... բարեխօս լեր եւ վասն իմ... գնոգի իմ: Զմուտ, զսինս... դուք քահանայք որք կատարէք զխընդրուածս... սուրբ եղբարք եւ դուք ամենեքին... որ փոխիք... քորք...

Տէր քանգի Տիկին Ռուսուդան յոյժ մեծարեաց զիս, ես Յուրելաս—զէ, սենեկապան իւր, նովաւ սնեալ... Նոյնպէս տուր ինձ թագաւորել ի բարձրագոյն դասս առաջի քոյ: Երդմնեցուցանեմ զքեզ բարեխօսութեամբ նորա ես, որոյ հոգին կարի մեղաւոր է:

Թէեւ Բրուսէի չէ յաջողած լուծել արձանագրութիւններու մութ խօսքերը, բայց այժմ վերը յիշուած ընդարձակ յիշատակաբանէն պարզ է, որ ամիր սպասալարն իւրան է Օրբելանն է, Ռուզուգանի¹ ամուսինը:

¹ Ռուզուգան կամ Ռուզուքան, Կոստանեանց միշտ Ռուսուգան կը կարգայ, թէեւ Հայ մատենագրութեան մէջ

3. Մամբան, որ ամուսնացաւ Խաչենոյ տիրոջ Հասանայ հետ եւ ունեցաւ իրմէ վասակ անուն զաւակը որ պատրոնիկ յորջորջմամբ ծանօթ է արձանագրութեանց մէջ: Մամբան (արձանագրութեան մը մէջ նաեւ Մամա ձեւով, ապահովապէս աղճատուած) ինձի կ'երեւայ թէ մին է այն թագաւորազուն կիներէն, զորոնք կը յիշէ վարդան, էջ 90. «յորոց (ի Կիրիկեանց Կիրիկէէ) կանայքն կրօնաւորք՝ Մամբան եւ Ռուզուքան»,

Խութայ վանքի մէկ արձանագրութիւնը կը ցուցնէ թէ Մամբան իւր վերջին օրերուն եկած է վանքս իւր ամուսնոյն եւ Գրիգորիս անուն որդւոյն հետ եւ կրօնաւորած. արձանագրութիւնն է.

«...Ես Մամա թագունի, ամուսին Հասանայ, դուստր Կիրիկեայ թագաւորին, կացաք յաւագութեան ամս Լ, ես եւ այր իմ եւ թողեալ զհայրենիքս որդւոց մերոց՝ եկաք ի վանքս մաւտ տէր Գրիգորիս եւ որդին մեր համանուն նորին, եւ զգեցաք զձեւ միանձանց, եւ կանգնեցի զՄաչս... յաղաթս յիշեցէք. ՈԼԱ (1182) թուիս (Կոստանեանց՝ էջ 34):

«...Հասան, որդի Վախթանգայ, որդւոյ մեծին Հասանայ, տէր Խոյսիսան բերդոյ, Խաչենոյ, եւ ամուսին իմ Մամբան, դուստր Բաղաս թագաւորին¹, միաբանեցաք մեծ եւ հոգակաւոր սուրբ ուխտիս Կեչառուաց եւ... յաւերման Նետողաց բազում զանձիրք... նորոգեցաք... թվին ՈԼԷ (1188)... միաբանքն ընկալան եւ սահմանեցին մեզ Բ. աւր պատարագ ամէն եկեղեցիքս. զաւագ զատիկն ինձ եւ գ. շաքաթ աւրն Մամբանայ...» (անդ, էջ 92—93):

Ինք կը յիշուի նաեւ 1163 թուի արձանագրութեան մը մէջ ի Հաւապտուկ.

Թիւն ՈԹԲ. էր յիշխանութեան Հասանայ որդի Վախտանգա եւ ամուսնո նորա Մամբանայ եւ տ. Յոհան քվերորդի տ. Գրիգորո, եւ Գեորգի եղբար որդի, եւ այլ միաբանք շինեցաք զեկեղեցիքս... (Կոստանեանց՝ անդ, էջ 31):

4. Վանէ, կին Արանի, որ անգամ մը միայն կը յիշատակուի հետեւեալ արձանագրութեան մէջ.

պահուած է ուղիղ ձեւը, բայց կ'երեւայ թէ նաեւ վրացերէնի մէջ կը շփոթուին 4 եւ 7 տառերը, որոնց հետ նաեւ Բրուսէ Rousoudan կ'ընթեանու:

¹ Ուշագրաւ է հոս վերջին Կիրիկեան տան «Բաղաս» թագաւորն, յորջորջանքը:

Սանահնի վանքի մէջ ալ կայ գաւթի յատակը, տապանաբար մը այսպիսի արձանագրութեամբ.

Ծգնաւորն պատրոնուհի Նանէ¹, քոյր պատրոնացն Զաքարէի եւ Իւանէի (Հայապատում, էջ 472, Ազգ. Հանդ. Ը, 389):

Որն է Նանայի իսկական տապանը: Հ. Արեւիկեան իր «Ստեփան Բարսեղ» գրքին մէջ Բարսեղ Նանայ պատրոնուհի էր, բայց յետ պատմական հարկ էր որ ոչ եւս՝ պատրոնուհի, այլ թագուհի կոչուի:

7. Աղսարթան Ա. 1192:

Աբաս որովհետեւ Նանայէն չունեցաւ ժառանգ իշխանութեան, իւր Բաւրինա քոյրը տեսնելով որ բնաջինջ կ'ըլլայ իւրիկեան ցեղը՝ «անհարկն սգով վարանէր». բայց «ապա ասացին նմա՝ է կին մի որ ունի մանուկ մի ստնդեաց յեղբորէն քումմէ. ապա զուարթացեալ կնոջն առնու զտղայն եւ մոլեցանէ եւ անուանեաց զանուն նորա Աղսարթան, որ եղեւ ժառանգակալ Մածնաբերդին այր աստուապաշտ եւ քահանայասէր» (Կիր. 72):

Սակայն Նոր Բերդի Գաւթի² իշխանը, որ իւրիկեան տոհմէն առած էր իրեն կին՝ չուզելով որ Աղսարթանը որպէս ապօրինի որդի ժառանգէ Մածնաբերդը՝ նենգամտութեամբ աւանդեց զանկա իւր զուարթ հետ եւ իրեն ինամի մտնելով շքադիր բանակով մը Մածնաբերդ տիրացաւ անոր, իւր աղջիկը ետ առաւ Աղսարթանէն եւ հնազանդ զանկա բերդէն: Բայց Աղսարթան հաւաքելով բաւականաչափ յիշեալ եւ իւր կողմը շահելով բերդի բնակիչները, յանկարծակի յարձակեցաւ Գաւթի վրայ եւ «ըմբռնեալ զԳաւթի հանդերձ ամենայն ընտանեօք՝ հանին արտաքս ի բերդէն, եւ ետուն զբերդն յԱղսարթան» (Կիր. 73):

Ժամանակ մը վերջը Աղսարթան իշխանութիւնը թողուց իւր Կիւրիկէ որդւոյն եւ ինքն իրօնաւորեցաւ «ի վանքն որ կոչի Գետակիցք»:

¹ Լաւրյեանց կը կարդայ՝ պատրոն Նանէն է:

² Այս այն Գաւթին է հաւանօրէն, զոր կը յիշէ Աւարդան, էջ 101, իրեն թագաւոր Ծանարաց. «մինչ զի ոմն ի նոցանէ (Քաղղեացւոց, որոնք գաղթականութեամբ եկած բնակած են Ծանարք, ընդ մէջ Տփղիսի եւ Իւրան Արմանց) թագաւորեաց Գաւթի անուն, որ խնամաւ ընդ արքային Զորոյգետոյն: Ծանօթ է արձանագրութիւններէն «Առաջի որդի Գաւթի, թողն իւրիկէի արքային, անք Նորբերդին որ իւր ծագումը «ի տանէ Բագրատունի» կը դաւանի ասիկա կը յիշուի 1201-1237 շրջանի արձանագրութեանց մէջ (Հմմտ. Կոստանեանց՝ էջ 44, 72, 80):

Կիրակոս կը յաւելու. «սա որ եհաս յաւուրս մեր, սորա ի ծերութեան ցաւեցին ոտք» (Կիր. 72). Կրօնաւորելէն յառաջ թէ ետք չգիտենք:

Աղսարթան ունեցաւ երկու որդի Կիւրիկէ եւ Յովնանէս: Վերջինս ինք զինքը կղերական կոչման տուաւ եւ Հաղբատի համանուն եպիսկոպոսին մահունէն ետք «եկաց ի տեղի նորա Յովնանէս որդի Աղսարթանայ՝ ի Մածնաբերդէ յազգէ Բագրատունեացն՝ ամս երկու, որ որ չեւ էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Աղուանից՝ կողմանցն Մածնաբերդին» (Կիր. 56):

8. Կիւրիկէ Գ. 1232:

Կիւրիկէ իւր հօր ձեռքէն իշխանութիւնը կ'առնուր այնպիսի ժամանակ մը (1232), երբ երկիրն կը գտնուէր արեւելքէն սպառնացող արհաւիրքի առջեւ. Թաթարական քանդող, գերող հրոսակախուսներն մօտեցած էին Աղուանից սահմանները, Մուրա Նուրի առաջնորդութեան տակ: Վահրամ իշխանի բերդերը՝ Տաւուշ, Կաթարէթ, Տերունական, Երգեվանք ինկած էին նոր թշնամւոյն ձեռքը: Նոյն վտանգն կը սպառնար նաեւ Մածնաբերդին¹ որ էր իւրիկեանց Աղսարթանայ (Վարդ. 145) եւ զոր ունէր իւրիկէ Բագրատունի որդի Աղսարթանայ (Կիր. 129): Ոչ Աղսարթան եւ ոչ իւրիկէ կրցան պաշտպանել Մածնաբերդը. ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլար վայրագ բռնապետին: Այս նկատմամբ մանրամասնութիւն չին հաղորդեր պատմագիրները: Որովհետեւ Թաթարները ինքնակամ հպատակողներուն թոյլ կու տային մնալ իրենց իշխանութեան մէջ (Վարդ. 145) կարելի է մտածել թէ իւրիկէ ալ կամօք խոնարհեցաւ ի հնազանդութիւն Մուրա Նուրի եւ մնաց Մածնաբերդի տէր: Ուրիշ տեղեկութիւն չունինք իր մասին, նոյնպէս թէ երբ վախճանեցաւ:

9. Փահլաւան, Թաղիադին, Աղսարթան Բ.:

Կիւրիկէ Գ. երեք որդի ունեցաւ՝ Փահլաւան, Թաղիադին եւ Աղսարթան (Կիր. 73):

¹ Մաղաբիա Արեղայ, 16 Մածնաբերդի (գրուած՝ զՄծնայ բերդ) առումը կը նշանակէ Թաթարներու առաջին յարձակման, այն է 1214/5-ին երբ անշուշտ Աղսարթանն էր տակաւին իշխան:

